

ПОРТРЕТ АНАСТАСІЇ СТЕПАНІВНИ ПОЛУБОТОК: ДО ІКОНОГРАФІЇ ЖІНОЧИХ ОБРАЗІВ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ

Дослідження іконографії представниць козацької старшини є вельми актуальним питанням для вітчизняної сучасної науки. Якщо чоловічі портрети більш-менш досліджені, то жіночі зображення ще не знайшли необхідного висвітлення. Відомі десятки, а то й сотні таких портретів у музейних колекціях України, які чекають на проведення належної наукової атрибуції. Кожний із таких портретів є важливим історичним джерелом та може бути корисним для дослідження генеалогії, ономастики, геральдики, атрибутики, геортології, історії одягу, відображає характер та звички портретованого, відношення до нього художника.

Одним із таких малодосліджених, але надзвичайно цікавих жіночих зображень є портрет Анастасії Степанівни Полуботок (1732–1802), який зберігається в Національному музеї історії України (далі — НМІУ), інв. № М-74.

Анастасія Степанівна походить із козацько-старшинського роду Леонтовичей (її батько — полковий хорунжий Чернігівського полку Степан Леонтович). М. Гальковський вважає, що вона вийшла заміж за Якова Павловича Полуботка — рідного сина Павла Полуботка, і в них був син Семен¹. Але це неможливо, тому що Анастасії Степанівні було лише два роки, коли помер Яків Полуботок (1734 р.). Більш вірогідно, на думку Я. Маркевича, що Яків Полуботок був одружений із Оленою Журахівською².

Більшість джерел свідчить про те, що Анастасію Степанівну засватав онук гетьмана Павла Полуботка — Семен Якович Полуботок, про якого відомо, що до 20 років він був під опікою свого дядька, рідного сина Павла Полуботка — бунчукового товариша Андрія Павловича Полуботка. Першою дружиною Семена Яковича була Ганна Андріївна Стахович, а Анастасія стала другою. Однак шлюб тривав недовго: 1752 р. Семен Якович помер, і Анастасія, яка вже більше не виходила заміж, сама виховувала дітей та онуків.

Подружжя Полуботків мало трьох доньок: Феодосію — була дружиною Михайла Стороженка, Тетяну, яка ніколи не була заміжня, та Софію, яка побралася з Петром Милорадовичем і померла дуже рано — у віці 26 років. Таким чином, Петро Милорадович, чернігівський полковник, потім генерал-майор, отримав майже всі землі Полуботків, бібліотеку та зібрання картин³.

¹ Гальковский Н. Наказной гетман Полуботок: Исторический очерк. — Лебедин, 1909. — С. 10.

² Маркович Я. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767) / Под ред. А. Лазаревского. — К., 1893. — Ч. 1. — С. 140.

³ Милорадович Г. Родословная книга Черниговского дворянства. — СПб., 1901. — Т. 2. — Ч. 6. — С. 312–313.

Велику частину спадщини, зокрема с. Боровичі, Анастасія Степанівна залишила своєму онукові — чернігівському губернському маршалу Миколаю Стороженку⁴.

Після смерті доньки Софії Милорадович Анастасія Полуботок допомагала виховувати її дочку — свою онуку Настечку, котра тривалий час мешкала разом із нею в маєтку в с. Боровичах Городянського повіту Чернігівського намісництва, успадкованому від чоловіка⁵. Вона називала це село своїм «золотим яблучком», бо тут були родючі землі, поруч ліс та р. Снов — усе потрібне для полювання, рибальства та сільськогосподарської діяльності. До того ж, у с. Боровичах знаходилась велика кількість торфу та болотної руди, яку використовували для відливу чавунних виробів⁶.

Анастасія Полуботок, імовірно, мала характер добрий, але рішучий. Усупереч заборонам зятя Петра Милорадовича, вона таємно влаштувала вінчання своєї онуки Анастасії з Іваном Лашкевичем і навіть не злякалася судової справи, яку розпочали проти неї Милорадовичі⁷. «Полуботчиха», як її називали в околиці, не дивлячись на високий статус у суспільстві, не цуралася хатньої роботи й була гарною господаркою, займалася консервацією та рукоділлям. Анастасію Полуботок поважали та любили всі, хто її знав, про що також свідчать численні літературні джерела того часу⁸. Г. Милорадович дає характеристику своїй родичці як «вельми релігійної жінки»⁹.

Та слід згадати ще про один її талант — вона була досить обдарованою художницею, зокрема іконописцем! Відома дослідниця українського портретного живопису В. Рубан припускає, що зображення Анастасії Полуботок було автопортретом¹⁰. Однією з відомих ікон роботи А. Полуботок є «Баликінська Богородиця» (кінець 1760-х рр.), яка зберігалася в домовому храмі св. Миколая в с. Боровичах, побудованому нею 1765 р. над могилою чоловіка Семена Полуботка¹¹. 1777 р. до цієї ікони Анастасією Степанівною були вишиті сріблом шати. Того часу дозволялося пискати ікони тільки монахам-чоловікам. Немоżliво було, щоб це робила мирська жінка, адже це руйнує традиційні уявлення про іконописання кінця XVIII — початку XIX ст. в Україні. Однак такі факти непоодинокі: у XIX ст. в Україні релігійним живописом займалися й інші жінки. Так, у Ніжині, наприклад, з XIX ст. при Введенському жіно-

⁴ Стороженки. Фамильный архив. — К., 1902. — Т. 1. — С. 245.

⁵ Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 13200.

⁶ Гумелевский Д. (Филарет). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1874. — Кн. 6. — С. 246.

⁷ Горленко В. Бабушка Полуботкова // Отблески. — СПб., 1908. — С. 95–109.

⁸ Милорадович Г. Биографические очерки замечательных Милорадовичей // Черниговские губернские ведомости. — 1856. — № 32 — С. 255–258.

⁹ Его же. Местечко Боровичи // Черниговские губернские ведомости. — 1856. — № 30. — С. 242.

¹⁰ Рубан В. Український портретний живопис першої половини XIX століття. — К., 1984. — С. 339.

¹¹ Гумелевский Д. (Филарет). Указ. соч. — С. 247.

Ікона Баликінської Богородиці.
Україна (Стародубська іконописна майстерня?). XVIII ст.

чому монастирі діяли для послушниць монастирська іконописна майстерня під керівництвом міщанина Балабана та іконописна школа, яку очолив Павло Давиденко.

1774 р. Анастасія Полуботок побудувала приходську церкву Успіння Богоматері, а при ній — школу та шпиталь. Протоієреєм храму був Герасим Політковський (1745–1792), який «вчив людей доброчинності та сам був прикладом»¹². Саме отець Герасим міг якщо не навчити іконопису, то надати благословення Анастасії Степанівні на написання ікон.

¹² Прибавлення к Черниговским епархиальным известиям. — 1872. — № 22. — С. 493.

[Автопортрет?]. Портрет А. Полуботок. 1802 р.

Відомо, що Анастасія Полуботок будувала церкви не тільки в с. Боровичах: за її сприянням реконструйовано церкву св. Миколая в с. Савинки Сосницького повіту з закладенням мощів Пантелеймона священником Василем Григоровичем¹³. Можна припустити, що при реконструкції цієї церкви Анастасія Семенівна передала в дар й ікони свого пензля.

Портрет Анастасії Полуботок є камерним — погрудне зображення, розвернуте на $\frac{3}{4}$ направо. Можна припустити, що він походить із мастку в с. Боровичах. За композиційними та типологічними ознаками портрет не є

¹³ Там же.

киторським: відсутні церковні атрибути — Євангеліє та Розп'яття. На родинному портреті Анастасія Семенівна зображена в буденному жіночому козацькому одязі — у білій сукні, поверх якої накинута темна корсетка, на шиї пов'язана світла хустка, голова покрита високим чорним очіпком. Портрет Анастасії Полуботок був написаний за рік до її смерті. Усі риси обличчя цієї поважної жінки зі спокійним, задумливим поглядом великих темних очей з-під приспущених вій, зморшками викликають повагу до неї.

Подібне зображення Анастасії Полуботок опубліковане в родословній книзі Г. Милорадовича й походило, очевидно, з його родинної колекції в с. Любичі. На ньому жінка видається трохи молодшою, ніж на живописному портреті з НМІУ: усміхнена, з великими темними очима, одягнута в темну сукню, на голові — низький темний очіпок. На жаль, місцезнаходження оригіналу даного портрета поки що невідоме. Можна також припустити, виходячи з написів на зворотній частині опублікованого портрета, що опублікований він іншою людиною, близькою до церкви та знайомою з Анастасією Полуботок та її родиною. Перша частина напису, зроблена ще за життя жінки, містить біографічні дані: «Зри ся здесь Анастасию Полуботкову, коя обычаем в мире влечет жизнь православную шестьдесят девять лет веку истекает шестерых внук и двенадцати правнук питает милостью любовию и искренностию вседушно». Далі напис, зроблений після її смерті тією ж людиною, має вже післясповідальний характер: «1802 года апреля против 20 ночью 3 риш[...] 3 д[...] ч[...]енная жена в жизни своей бивши блаженна к грусти нашей представилась сочтя и сей же день являясь вишняго совета готовая дать ответ в своих делах о Боже Прими душу Ея упокой Прах»¹⁴. У біографічних нарисах про представників роду Г. Милорадович зазначає, що Анастасія Полуботок прожила 105 років, була жінкою вельми розумною¹⁵. Та згідно з родословними книгами, вона жила близько 70 років (173?–1802)¹⁶, і це твердження співпадає з написами на портреті.

Досліджуваний нами портрет є цілком реалістичним і саме цим подібним із портретними зображеннями XVIII — початку XIX ст. інших представниць козацько-старшинських родів — Ганни Забіли, Олени Галаган, Феодосії Забіли. Цікавим є факт, що на відміну від жіночих зображень, у чоловічих зустрічається своєрідна стилізація образу. Особливо це простежується на портретах вищої козацької старшини, зокрема Леонтія та Павла Полуботків. Жіночі портрети своєрідна стилізація обминає, хоча деякі з них виконані народними малярами. Близьким за художнім виконанням є портрет І. Васильчикової пензля відомого українського художника Д. Левицького (1780 р.) з Харківського історичного музею. На ньому також зображена жінка поваж-

¹⁴ Милорадович Г. Родословная книга Черниговского дворянства. — С. 312–313.

¹⁵ *Его же*. Биографические очерки замечательных Милорадовичей. — С. 255–258.

¹⁶ *Его же*. Родословная книга Черниговского дворянства. — С. 312; Модзалевский В. Малороссийский родословник. — К., 1914. — Т. IV. — С. 185.

ного віку, з розворотом на $\frac{3}{4}$ направо, одягнена у світлі очіпок та сукню, прикрашені мереживом. Спільним є й реалістичне зображення облич.

Можна припустити, що до портрета Анастасії Степанівни існував парний портрет — її чоловіка Семена Полуботка, як це було прийнято в заможних козацьких родинх Галаганів, Забіл, Сулим та ін.

Іконографія роду Полуботків, особливо жіночих осіб, заслуговує подальшого ретельного вивчення. Підсумовуючи іконографічне та аналітичне дослідження портрета Анастасії Полуботок, можна визначити наступне:

– портрет є камерним зображенням та, вірогідніше всього, походить із родинного маєтку Полуботків у с. Боровичах (після смерті Анастасії Полуботок — Милорадовичів);

– незважаючи на те, що портрет написано на межі XVIII та XIX ст., жінка зображена зодягнутою в традиційний жіночий козацький одяг, а не європейський костюм;

– припускаємо, що автором роботи була сама портретована — Анастасія Полуботок.

Дослідження іконографії Анастасії Полуботок та проведена наукова атрибуція твору дає нам підстави стверджувати, що портрет написаний у художніх традиціях Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст. і має аналоги серед жіночих портретів родини Галаганів, Забіл, Сулим. Також відмітимо, що на портретах молодих жінок козацьких родів у цей час зображували в європейських декольтованих сукнях, що свідчить про їхні вподобання. Жінки ж похилого віку ще вбиралися «за старовинними традиціями», як бачимо на портреті Анастасії Полуботок. Письмо наближене до іконописних зразків, хоча портретне зображення має реалістичні риси, без прикрас.

Іконографія жінок козацького походження заслуговує подальшого вивчення та залучення до наукового обігу. Це інформативні образотворчі джерела, які надають відомості про самотність українських традицій того часу, вбрання, уподобання та збагачують і доповнюють зображальним рядом літературні історичні джерела.